

ԱՐՄԵՆ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ԽԱՉԱՏՏՐՅԱՆ

Գեորգյան Հոգևոր Ճեմարանի

(Աստվածաբանական համալսարան)

Ե լսարանի սան

ԴՊՐԱԿԱՆ (SCHOLASTIC) ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՎԱՅՈՒ ԱՇԽԱՐՀԱՅԱՑՔԸ

Հայ աստվածաբանության¹ և իմաստասիրության հույժնադարյան անդաստանում իր հանրագիտարանային իմացությամբ, քրիստոնեական փայլուն նկարագրով, անբիծ հավատքով և զարգացվածության բարձր մակարդակով վեր է խոյանում աշխարհալույս վարդապետ, շնորհաշատ րաբունապետ, անհաղթելի իմաստասեր, հմուտ ճարտասան, հանճարեղ մտավորական, եռամեծ սուրբ, անփոխարինելի Հայր Ս. Գրիգոր Տաթևացու առինքնող տիպարը: Անգնահատելի է նրա կատարած ներդրումը և ունեցած բարերար ազդեցությունը հայ եկեղեցական կյանքում թե՛ որպես աստվածաբան, թե՛ որպես իմաստասեր, թե՛ որպես ուսուցիչ և թե՛ որպես մտածող²...

Հայ բազմադարյան մշակույթի, հատկապես միջնադարյան դպրության բնագավառում անուրանալի վաստակ է ունեցել Տաթևի աստվածաբանական դպրոցը³: Գիտաուսումնական այս վիթխարի կայանն իր կրթամշակութային, ազգային-եկեղեցական ջանադիր գործունեությամբ անջնջելի հետք է թողել հայագիտության մեջ:

Խոսելով Ս. Գրիգոր Տաթևացու աշխարհայացքի մասին՝ չենք կարող շրջանցել նրա ուսումնավայր Տաթևի համալսարանը, որը վճռական դեր է խաղացել նրա աշխարհայացքի ձևավորման և գիտական կողմնորոշման գործում: Տաթևյան դպրոցի հիմնադրումն իրավամբ կապվում է Ս. Գրիգոր Տաթևացու ուսուցչի՝ Ս. Հովհան Ռրոտնեցու (1315-1386) անվան հետ: Նա եղել է իր օրերի ամնաազդեցիկ և ճանաչված վարդապետն ու գիտնականը, որին մեծարել են «տիեզերալոյս վարդապետն մեծ»⁴, «լուսաւորիչ Հայկազեան ազգիս»⁵, «րաբունապետն վարդապետաց»⁶ պատվանուններով:

Մատենագրական տվյալների համաձայն՝ Ս. Հովհան Ռրոտնեցին, Գլաձորից հեռանալով, կարճ ժամանակով հաստատվում է հայրենական Ռրոտան գավառում: Այստեղ կազմակերպում է դասընթացներ՝ ի գործ դնելով նախորդիվ ունեցած փորձառությունն ու գիտելիքների հսկա պաշարը: Ստանալով Օրբելյան իշխանական տոհմի անմիջական օգնությունը՝ 1340-ական թթ. իր սաների հետ Ռրոտնեցին տե-

¹ Դպրականության մասին տե՛ս **Արմեն դպիր Խաչատրյան**, Դպրականությունը (scholastica)՝ իբրև կրոնաիմաստասիրություն քրիստոնյա միջնադարում, «Էջմիածին» ամսագիր, 2006, Թ, էջ 73-82:

² Տե՛ս **Արևշատյան Ս.**, Տաթևի փիլիսոփայական դպրոցը և Գրիգոր Տաթևացու աշխարհայացքը, Երևան, 1958: **Թովմայան Ն.**, Գրիգոր Տաթևացու սոցիալ-տնտեսական հայացքները, Երևան, 1966: **Գրիգորյան Ս.**, Պատմական քերականության հարցեր, Երևան, 2002:

³ Այս մասին հանգամանալից տե՛ս **Պողոսյան Ս.**, Տաթևի համառոտ պատմություն, Երևան, 2007:

⁴ ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց՝ **Խաչիկյան Լ.**, Երևան, 1950, էջ 507:

⁵ Անդ, էջ 508:

⁶ Անդ, էջ 520:

դափովում է Տաթևի վանք, որտեղ էլ նախկին վարդապետարանի հիման վրա կյանքի է կոչում Տաթևի մեծահամբավ համալսարանը: Եվ Տաթևն օրավուր հռչակվում էր որպես Սյունյաց աշխարհի բոլոր վանքերի գլուխ: Քիչ օրեր անց Տաթևի դպրոցը մեծ ճանաչում է գտնում, և նրա հանդեպ տածվող հետաքրքրությունը գնալով մեծանում է: Այստեղ հաստատվելով՝ Ս. Հովհան Որոտնեցին տեղի ուսումնաբանը դարձնում է «*մայր դպրոց*», «*կենտրոն ամենայն իմաստնոցի*», «*հրահանգատուր դպրոց*»⁷, որը մեծարվում էր որպես «*երկրորդ Աթենք*»⁸:

1379 թ. նա Տաթևի համալսարանի տնօրինությունը հանձնում է իր քանքարաշատ սաներից Ս. Գրիգոր Տաթևացուն, իսկ ինքը փոխադրվում է Ապրակունյաց վանք՝ միաբարականների դեմ անտեղիտալի պայքար մղելու փուլով: Այսպիսով, մեծ բաբունապետ Ս. Հովհան Որոտնեցու մահից հետո Տաթևի համալսարանի ղեկավարությունն է ստանձնում իր հանճարեղ աշակերտը՝ Ս. Գրիգոր Տաթևացին (1346-1409), որը փայլում էր բացառիկ ընդունակություններով, սրբասեր վարքով, գիտելիքների ահռելի իմացությամբ: Այս միջոցին հեղեղի նման վրա են հասնում լենկթեմուրյան ավերիչ հարձակումները, որոնք ամենուր սփռում են մահ ու կոտորած: Հասկանալի է, որ քաղաքական նման անբարենպաստ պայմաններում անհնար էր Տաթևի ուսումնագիտական կենտրոնի հետագա գործունեությունը: Այդ մղձավանջային օրերին, սակայն, գտնվեց անվեհեր, շրջահայաց, անկոտրում կամքի տեր մեկը, ում հաջողվեց ի մի ամփոփել ցաքուցրիվ եղած ուժերը՝ կազմելով մեկ միասնական բռունցք: Հայ Եկեղեցու այդ օրհնյալ զավակն էր Ս. Հովհան իմաստասեր վարդապետի ջահակիր սան Ս. Գրիգոր Տաթևացին:

Այստեղ կանգ չենք առնի նրա կենսագրական տվյալների վրա, որոնք, այնուամենայնիվ, կարիք ունեն քննախույզ ուսումնասիրության, այլ որովհետև մեր խնդրո առարկան է Տաթևացին՝ իբրև աստվածաբան-իմաստասեր, կանդրադառնանք միայն այս ոլորտներին աղերսվող հարցերին:

Թողնելով ուսումնասիրողների՝ երբեմն հակասական եզրակացությունները՝ գանք-հասնենք Տաթևի իմաստասիրական համալսարանի պատմության մեջ Ս. Գրիգոր Տաթևացու թողած բազմաթյուն ավանդին: Այսպես, 1393 թ. նա բնակություն է հաստատում Տաթևում՝ ժողովելով բազում ուսումնասեր աշակերտներ: Այստեղ հաստատվելու տարվանից մինչև Ս. Գրիգոր Տաթևացու մահը ներհամալսարանական կյանքի ամենափթթուն ժամանակներն են լինում, երբ Հայոց աշխարհի տարբեր ծագերից դեպի Տաթև են ուղևորվում ուսումնաստենչ սաների հոծ բազմություններ:

Տիրող ծանր իրավիճակն ստիպում է Տաթևացուն թողնել դպրոցը և տեղափոխվել Մեծոփա վանք: Նրա հետ են լինում նաև կրթօջախի հարյուրից ավելի սաներ: Մի փոքր ժամանակ այստեղ ապաստանելուց հետո կրկին վերադառնում է Տաթև, որտեղ էլ հայոց «*եօթնալոյս րաբունապետ*», «*երիցս երանեալ վարժապետ*»⁹ Ս. Գրիգոր Տաթևացին առ Աստված է ավանդում իր հոգին: Այսուհետ Տաթևի ուսումնակրթական հաստատությունը բռնում է վայրէջքի ուղին: Ճիշտ է, այն դեռ երկար գոյատևեց, սակայն ոչ այն թափով ու մակարդակով, ինչպիսին առաջ էր: Այսպիսով, «*գիտություններով հարուստ, շեն ու լի միջնադարյան մի համալսարան պատմա-*

⁷ Մովսիսյան Ա., Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության, Երևան, 1958, էջ 113:

⁸ Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմություն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 533:

⁹ Դիվան հայ վիմագրութեան, պրակ Բ, կազմեց՝ Բարխուդարյան Ս., Երևան, 1960, էջ 23-24:

կանոններն կարճ ժամանակամիջոցում դառնում է աղքատիկ, նեղ և անձուկ մի վանական դպրոց, որի դռները փակվում են աշխարհի դիմաց, աշխարհի դռներն էլ՝ նրա առջև»¹⁰: Եվ Տաթևի՝ իր նախատիպը չունեցող կաճառը, օրըստօրե խամրելով, ԺԵ դարի 20-ական թթ. դադարեցրեց իր գործունեությունը:

ԺԴ դարի կեսերին և ԺԵ դարասկզբին Տաթևի համալսարանը՝ կրթամշակութային և ուսումնագիտական տիտանական այդ դարբնոցը, ըստ արժանվույն կազմակերպեց և գլխավորեց աննահանջ պայքարն ընդդեմ միաբարակական շարժման: Այն հայության համար ունեցավ համաժողովրդական նշանակություն, քանզի ջախջախվեցին կրոնական կեղծ դիմակով ծպտված կաթոլիկական հետին նկրտումները, որոնք, ի վերջո, նպատակ ունեին հայության մի ստվար զանգվածի ուծացումը և վերասերման անխուսափելի վտանգը:

Քրիստոնեական միջնադարի աստվածաբան իմաստասերների բույլում իր ինքնատիպությամբ և բազմակողմանի գիտականությամբ հառնում է տիեզերալույս վարդապետ Ս. Գրիգոր Տաթևացին, որն անգնահատելի ներդրում է կատարել հայ աստվածաբանական և իմաստասիրական մտքի բարունակ անդաստանում: Նա միաժամանակ աչքի է ընկնում մանկավարժի, մանրանկարչի, երաժիշտի, լեզվաբանի, բնագետի և, մանավանդ, օրինակելի եկեղեցականի պայծառ նկարագրով: Տաթևացին իր ժամանակի ամենաբեղմնավոր մտածողներից էր, որը շատերին է զարմացրել և դեռ երկար պիտի շարունակի զարմացնել իր իմացական-մտավոր բացառիկ կարողություններով և ուղղափառ վարդապետությամբ: Նա սերունդների սեփականությունն է դարձրել իր գրական անգին ժառանգությունը, որն ադամանդաշարի պես զարդարում է հայ քրիստոնեական մատենագրության բոլոր շերտերը: Նրա առավել ճանաչուն և մեծ ժողովրդականություն վայելող գործերից են «Գիրք Հարցմանց»-ը, «Ամարան» և «Զմեռան» քարոզգրքերը, «Ոսկեփորիկ»-ը, Արիստոտելի, Պորփյուրի, Ս. Դավիթ Անհաղթի երկերի մեկնությունները, Հնգամատյանի, Թագավորաց, Մնացորդաց, Դատավորաց, Սաղմոսաց, Առակաց, Իմաստության, Ժողովողի, Երգ Երգոցի ու աստվածաշնչական այլ գրքերի մեկնողական սքանչելի գոհարները, ինչպես նաև լեզվաբանական, բնագիտական և իմաստասիրական բնույթի զանազան գրվածքները, որոնց մանրակրկիտ լուսաբանումը նոր որակ է հաղորդում հայ աստվածաբանական և իմաստասիրական դպրությանը:

Նրա աշխարհայացքում բավականին ընդարձակ տեղ է զբաղեցնում աստվածաբանությունը, ինչը հասկանալիորեն բնական է քրիստոնեական անանց արժեքներով առաջնորդվող մտավորականի պարագայում: Դպրականների համար առանցքային՝ աստվածաբանության և իմաստասիրության, հավատքի և իմացականության փոխառնչության խնդրում մեծ գիտնականը, ցուցաբերելով յուրահատուկ և միանգամայն ընդունելի մոտեցում, շահեկանորեն զատորոշում է աստվածաբանությունը «արտաքին» գիտություններից: Ըստ նրա՝ աստվածաբանությունն անհունորեն տիրում է հավատքի գործերում և չի դրսևորում ավելորդ հետաքրքրասիրություն գիտության հարցերում: Վերջինս էլ իր հերթին չպետք է միջամտի հավատքի գործերին: Իմաստասիրության առարկան բնությունն է, մինչդեռ հավատքի առարկան աստվածգիտությունն է, իսկ նպատակը՝ աստվածճանաչողությունը. «Աստուած է սկիզբն ամենայն գոյացութեանց, զի ի նմանէ են սկսեալ եւ յառաջ ե-

¹⁰ Գզոյան Ա., Տաթևի համալսարանը, Երևան, 2003, էջ 21:

կեալ ամենայն բնութիւնք արարածոց՝ երեւելեաց եւ աներեւութից»¹¹:

Աստվածաբանության և իմաստասիրության, հավատքի ու բանականության փոխհարաբերության տեսանկյունից եռամեծ վարդապետը նշում է իմացության երկու կերպ՝ «բնական» և «շնորհական»: Եթե առաջինը գործ ունի բնության ու նրա օրենքների հետ, ապա վերջինը բացառապես վերաբերում է հավատին և աստվածային Հայտնութենականությանը: «Բնական» ճանաչողությունը կազմում է Տաթևացու իմաստասիրության ամենաուշագրավ և արժեքավոր մասը:

Դպրական իմաստասերն այս առիթով առաջ է քաշում աշխարհի հնարավոր ճանաչելիության հարցը: Համաձայն տաթևյան իմաստասիրության՝ մարդու բանականությունն ու նրա հինգ զգայարանները¹² լիովին բավարար են աշխարհը ճանաչելու համար: Այսու, «*իմաստուն մտօք թափանց անցանեմք ընդ բնաւ ոլորտս երկնի եւ երկրի եւ ոչ ինչ արտաքոյ մնայ ի լուսոյ իմաստութեան*»¹³: Իմաստասիրությունը մարդուն բնության մեջ շնորհում է ազատություն և ընձեռում հնարավորություն՝ քաղելու ինչպես մարմնավոր, այնպես էլ հոգևոր բարիք: «*Իմաստութեամբ տիրեմք ծովու եւ ցամաքի, եւ բազում բարութիւն հոգւոյ եւ մարմնոյ ի նմանէ ծնանի*»¹⁴:

Անվանի բաբունապետը խոսում է նաև մարդկային բանականության ինքնուրույնության մասին: «*Արդ՝ միտքն անպատկառ եւ աներկիւղ դատաւոր է, զի յԱստուծոյ ոչ երկնչի, վասն զի անձնիշխան է. եւ ի մարդկանէ ոչ ամաչէ, զի ծածուկ է. եւ ոչ առնու կաշառ, զի անկարօտ է*»¹⁵: Այստեղ Տաթևացին ընդգծում է մտքի (բանականության) ինքնիշխանությունը՝ ի տարբերություն «շնորհական» ճանաչողության, ուր միտքն իսպառ մարտիրոսվում է:

Տաթևացին, փաստորեն, աստվածաբանության մեջ, այնուամենայնիվ, որոշակի տեղ հատկացնում է բանականությանը՝ այդպիսով չանտեսելով վերջինիս դերն աստվածաբանական մարզում: Նա գտնում է, որ զգայական անդամները բանականության «գործիք»-ներն են, որոնց անգործության դեպքում չի աշխատում նաև միտքը: Սակայն զգայությունը, մտքի հետ համեմատած, ունի մի շարք թերություններ, քանի որ իր կարողությունները սահմանափակ են, և գործ ունի միայն «արտաքին» իրերի հետ. «*Գործ զգայարանացն է զարտաքինս ի ներքս զգար*»¹⁶:

Ձորօրինակ, աչքը տեսնում է լույս ներկան, որի համար խորթ են անցյալն ու ապագան: Այն նկատում է սոսկ մասնավորը, բայց անկարող է գաղափարել ընդհանուրը: Նրան տեսանելի են իրերի քանակն ու որակը, իսկ էությունը վրիպում է նրա տեսադաշտից: Բանականությունը պետք է համարի հենց այս բացթողումները: Սակայն բանականությունն էլ ունի զգայարանների կարիքը, որպեսզի ճանաչելի դարձնի արտաքին աշխարհը: Ավելին, «*հոգի մարդոյն առանց մարմնաւոր օրինա-*

¹¹ Ս. Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք որ կոչի Ոսկեփորիկ, Կ. Պոլիս, 1746, էջ 15:

¹² Ըստ Տաթևացու՝ մարդն ունի հինգ արտաքին և հինգ ներքին զգայարաններ: Արտաքին զգայարաններն են՝ տեսանելիքը, լսելիքը, հոտոտելիքը, ճաշակելիքը և շոշափելիքը: Ներքին զգայարաններն են՝ զգայությունը, երևակայությունը, կարծիքը, տրամախոհությունը և միտքը (Ս. Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք Հարցմանց, Կ. Պոլիս, 1729, էջ 249 (այսուհետ՝ Հարցմանց):

¹³ Ս. Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք քարոզութեան որ կոչի Ձմերան հատոր, Կ. Պոլիս, 1740, էջ 187 (այսուհետ՝ Ձմերան):

¹⁴ Հարցմանց, էջ 178:

¹⁵ Ս. Գրիգոր Տաթևացի, Համառոտ հաւաքումն յԱռակաց գրոցն Սողոմոնի, Պետ. Մատենադարան, ձեռ. հմր 1264, անտիպ, էջ 376: Հմմտ. Դուկ. ԺԸ 2:

¹⁶ Հարցմանց, էջ 179:

կի՝ չկարէ ըմբռնել զիրսն»¹⁷: Իսկ «մարմնաւոր օրինակ»-ի արտածումն առանց զգայության հնարավոր չէ: Ահա թէ ինչու չի կարելի բանականությունն անջատել զգայությունից: Տաթևացին ընդունում է, որ խոսքը հետևում է իրերին, որոնք մեզ են հաղորդվում զգայարանների միջոցով: Բայց նա չի ընդունում, որ բանականության առարկան նույն զգայական իրերն են՝ մեզ տրված վերացարկման (abstractia) միջոցով: Նրա պնդմամբ՝ զգայության և բանականության առարկաներն իրարից տարբերվում են: «Քանզի ներքին մասամբ ի ձեռն զգայութեանց ճանաչէ զերեւելիս, որպէս քար: Եւ կարծեօքն տպաւորէ զմանութիւնս եւ ի բացեայ, որպէս սպիտակ: Իսկ տրամախոհութեամբ քննէ զիմանալիս, որպէս հրեշտակ: Այլ վերին մասամբ ծայրիս իմացութեան ձկտի յաստուածայինսն՝ հաւատոյն լուսով եւ վկայութեամբ սուրբ գրոց հաստատել: Դարձեալ՝ զգայութեամբ ծանօթանամք որ արտաքոյ քան զմեզ: Եւ խոհեմութեամբ՝ որ ի ներքս ի մեզ: Եւ վերին խոկմամբ՝ որ ի վեր է քան զմեզ՝ ըստ կարողութեան լուսաւորիմք ճառել զանձառէն»¹⁸:

Գոյություն ունի ճանաչողության երեք ճանապարհ՝ հավատքի, իմացականության և զգայականության: Միակ հավաստին և վստահելին հավատքի ճամփան է: Քանզի զգայարանները երբեմն խաբում ու շփոթեցնում են, ինչպես աչքը ծովում արտացոլված լեռը կարող է բեկված տեսնել, կամ ականջին կատվի մլավոցը կարող է մանկան ճիչ հիշեցնել: Նաև մարդու միտքն է հույժ սահմանափակ ու մեղանչական՝ մարմնից կառչած և Աստծուց հեռացած լինելու պատճառով: Մինչ հավատքը երբեք չի սխալվում ու երբեք չի սխալեցնում, այլ անընդհատ հայում է դեպ Աստված...

Ս. Գրիգոր Տաթևացին մերժում է բնածին գաղափարների առկայումը, քանի որ մտքի և հոգու բաղադրույթը ձևավորվում է արտաքին միջավայրի ներգործության շնորհիվ՝ զգայարանների միջոցով. «Հոգի մարդոյն բանական՝ որպէս անզիր պնակիտ է կամ լուացեալ մագաղաթ, որ զինչ գրեն ի վերայ, զայն առնու»¹⁹: Զի «ի բնութենէ բնականապէս մերկ եւ դատարկ եմք յամենայն բարեաց՝ ի մարմնաւորէն եւ ի հոգեւորէն. այլ զամենայն յետոյ ստանամք՝ ... զմարմնոյ պէտն աշխատութեամբ, եւ զհոգւոյն՝ առաքինութեամբ եւ կրթութեամբ»²⁰: Եվ միայն երեք դար հետո Ջոն Լոկն իր, այսպես կոչված, «մաքուր տախտակ»-ի (tabula rasa) տեսությամբ պիտի հաստատի Տաթևացու այս հայտնի միտքը:

Նրա իմացաբանության անկյունաքարը դպրական իմաստասիրության համար դարեր շարունակ վիճաբանության նյութ դարձած ընդհանուրի և մասնավորի փոխառնակցության հարցն է, ինչը մեծ իմաստասերը լուծում է հոգուտ անվանականության (nominalism): Այսպես, առանձնահատուկը նախորդում է ընդհանուրին՝ հանդիսանալով որևէ իրի կամ երևույթի մասին ընդհանուր հասկացություն կազմելու հիմքը. «Անհատ է՝ մանաւանդ եւ իսկագոյն եւ նախկին գոյացութիւն»²¹:

Իրականում գոյություն ունեն լոկ առանձին, մասնավոր իրերը, քանզի դրանց լրիվությունից է կախված ողջ բնության գոյությունը: Եզակի գոյացությունները գոյություն ունեն անկախ մարդու գիտակցությունից: Իրերի բազմությունն իրական է

¹⁷ Ձմերան, էջ 376:

¹⁸ Հարցմանց, էջ 103:

¹⁹ Ս. Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք քարոզութեան որ կոչի Ամարան հատոր, Կ. Պոլիս, 1741, էջ 454:

²⁰ Անդ, էջ 105:

²¹ Հարցմանց, էջ 550:

այնքանով, որքանով իրական են անհատ գոյացությունները, զի «ամենայն բազմություն ի միակե ժողովի, որպես տեսակ յանհատե, եւ գիծն՝ ի կիտե, եւ բազում թիւք՝ ի միոյն»²²:

Տաթևացին քննադատաբար է խոսում նորալատոնական Պորփյուրի մասին, քանի որ վերջինս խաթարել է առաջին և երկրորդ գոյացությունների փոխհարաբերության խնդրի արիստոտելյան լուծումը²³: Մասնավորն իր մեջ ընդգրկում է ընդհանուրի էական հատկությունները: Ուստի մասնավոր գոյի ճանաչողության ժամանակ մարդու գիտակցականում հետզհետե առաջանում է տվյալ իրի մտածական պատկերը, որն արդեն արտածված է որոշակի առարկայից:

Հանդես գալով անվանականության (նոմինակիստական) դիրքերից՝ Ս. Գրիգոր Տաթևացին ողջամտորեն չի անցնում չափավորության սահմանը: Այսպես, ընդհանուր հասկացություններն իրերի անվանումներն են, որոնք գոյություն ունեն սոսկ մարդու մտքում: Բանականությունն իրերին հաղորդում է անուններ՝ դրանք խմբավորելով ըստ սեռի ու տեսակի: Այլ խոսքով, մասնավորը մարդու մտածողության մեջ պատճառում է ընդհանուր հասկացությունների առաջացումը:

Այսպիսով, քննարկելով ընդհանուր հասկացությունների հետ կապված հարցերի անվանական լուծումները և ուսումնասիրելով Տաթևացու ընկալյալ իմացաբանությունը՝ կարելի է ամբողջական պատկերացում կազմել նրա իմացության տեսության վերաբերյալ:

²² Ս. Գրիգոր Տաթևացի, Տեսութիւն ի բանն մարգարէին, Պետ. Մատենադարան, ձեռ. հմր 1743, անտիպ, էջ 456:

²³ Իրերի առաջացման երևույթը բացատրելու համար Արիստոտելը ներմուծում է նոր հասկացություններ՝ «հնարավորություն» (potencia) և «իրականություն» (energie): Այսու, ամեն մի առաջացում, ըստ նրա, անցում է «հնարավոր» գոյությունից «իրական» գոյության: Արիստոտելի կարծիքով, յուրաքանչյուր իրի առաջացման հիմքում ընկած են չորս պատճառներ՝ նյութ, ձև, շարժում, նպատակ: Քանի որ ձևն ընդգրկում է և՛ շարժում, և՛ նպատակ, ուստի իրերի առաջացման համար հարկավոր են նյութական և ձևական պատճառներ (Մելքյան Զաքարյան, Փիլիսոփայության պատմություն, Երևան, 2000, էջ 74):